

Centrum Badań
nad Uprzedzeniami

Jakie skojarzenia ze słowem „uchodźca” mają Polacy?

Maksymilian Kropiński

Karolina Hansen

Warszawa, 2016

Jakie skojarzenia ze słowem „uchodźca” mają Polacy?

Migracje i uchodźstwo odcisnęły swój ślad na historii Polaków. Od ucieczek przed zaborami i Wielkiej Emigracji, poprzez czas II wojny światowej, kiedy 120 000 polskich uchodźców schroniło się w Iranie, aż do końca PRLu i władzy komunistycznej – w trakcie ostatnich 200 lat Polskę opuszczały miliony (Dobrowolski, 2015; Adamski, 2016). Wielu szukało bezpiecznej przystani, ale wyjazd z kraju, zwłaszcza w ostatnich latach, to również szansa na życiową zmianę. Nowe możliwości, jakie zaoferowało przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, oraz zniesienie barier dla podróży i pracy znacząco wpłynęły na liczbę emigracji w ostatnich kilkunastu latach (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2015).

Wydawać by się mogło, że dzięki tak długiej tradycji emigracji Polacy powinni solidaryzować się z innymi ludźmi opuszczającymi swoje ojczyzny. Co więcej, migracje Polaków nierzadko były podyktowane ucieczką przed prześladowaniami czy zagrożeniem życia. Sugerowałoby to, że w społeczeństwie polskim należy się spodziewać dużego zrozumienia dla sytuacji uchodźców i otwartości wobec nich.

A jednak, wbrew doświadczeniom historycznym, w ciągu ostatnich kilkunastu miesięcy akceptacja Polaków wobec przyjmowania uchodźców zmalała o ponad jedną trzecią. W badaniu opinii z czerwca 2015 roku (Centrum Badań Opinii Społecznej [CBOS], 2015) 72% ankietowanych zgadzało się na przyjęcie uchodźców z krajów objętych konfliktami zbrojnymi choćby tymczasowo, podczas gdy w badaniu z lipca 2016 (CBOS, 2016) za takim rozwiązaniem opowiedziało się 41% ankietowanych.

Aby zrozumieć tę zmianę postaw, w niniejszym badaniu zapytaliśmy uczestników o ich skojarzenia związane ze słowem uchodźca. Utworzona na podstawie wyników sieć skojarzeń jest podstawą do analizy sposobu postrzegania i definiowania pojęcia "uchodźca" w społeczeństwie polskim. Ostatnia część raportu poświęcona jest sugestiom dla dziennikarzy i edukatorów dotyczącym sposobu rozmawiania o kwestiach uchodźstwa.

Informacje o badaniu

Prezentowane badanie zostało przeprowadzone na grupie 271 osób w panelu internetowym w ramach większego badania. Próba była dobierana pod względem wieku, płci i miejsca zamieszkania tak, jak próba reprezentatywna. Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na dobór próby przez Internet, może to nie być próba w pełni reprezentatywna, szczególnie wśród osób starszych, które w mniejszym stopniu korzystają z Internetu.

Poniższa ramka prezentuje informację, jaka została udzielona uczestnikom.

W związku z kryzysem uchodźców w Europie, jesteśmy zainteresowani Państwa opinią na ten temat. Proszę sobie wyobrazić, że są Państwo zapytani o opinię na temat przypadku uchodźcy z Syrii, który ubiega się o azyl w Polsce.

„Mohammed ma 35 lat i jest uchodźcą z Syrii. (...) Jest żonaty i ma dwójkę dzieci. (...) Z powodu wojny w Syrii, wraz z rodziną postanowił opuścić swój kraj i uciec do Europy. Oczekują właśnie na decyzję odnośnie ich azylu.”

Osoby badane odpowiadały na kilka pytań odnoszących się do historii Mohammeda, a następnie podawały do czterech skojarzeń, jakie miały ze słowem „uchodźca”.

Łącznie badani podali 776 skojarzeń (wykluczając 9 przypadków odpowiedzi typu: "wszystko", "z niczym" oraz powtórzeń). Średnio respondenci podawali ok. 3 skojarzenia. Były one bardzo różnorodne i rozdrobione, tylko siedem słów zostało wymienionych przez więcej niż 5% badanych (patrz Tabela 1).

Przedstawiona chmura słów (ang. "wordcloud", Ryc. 1) prezentuje 54 najczęściej użyte skojarzenia (słowa, które wystąpiły w badaniu trzy razy lub częściej). Im większa czcionka tekstu, tym częściej dane słowo występowało w badaniu. Warto zwrócić uwagę na duże zróżnicowanie podanych odpowiedzi.

Najczęściej powtarzające się skojarzenia (podane przez co najmniej 5% badanych)

[illegible]

Kategorie

¹ Za pomocą strony <http://www.wordclouds.com>

Tabela 2

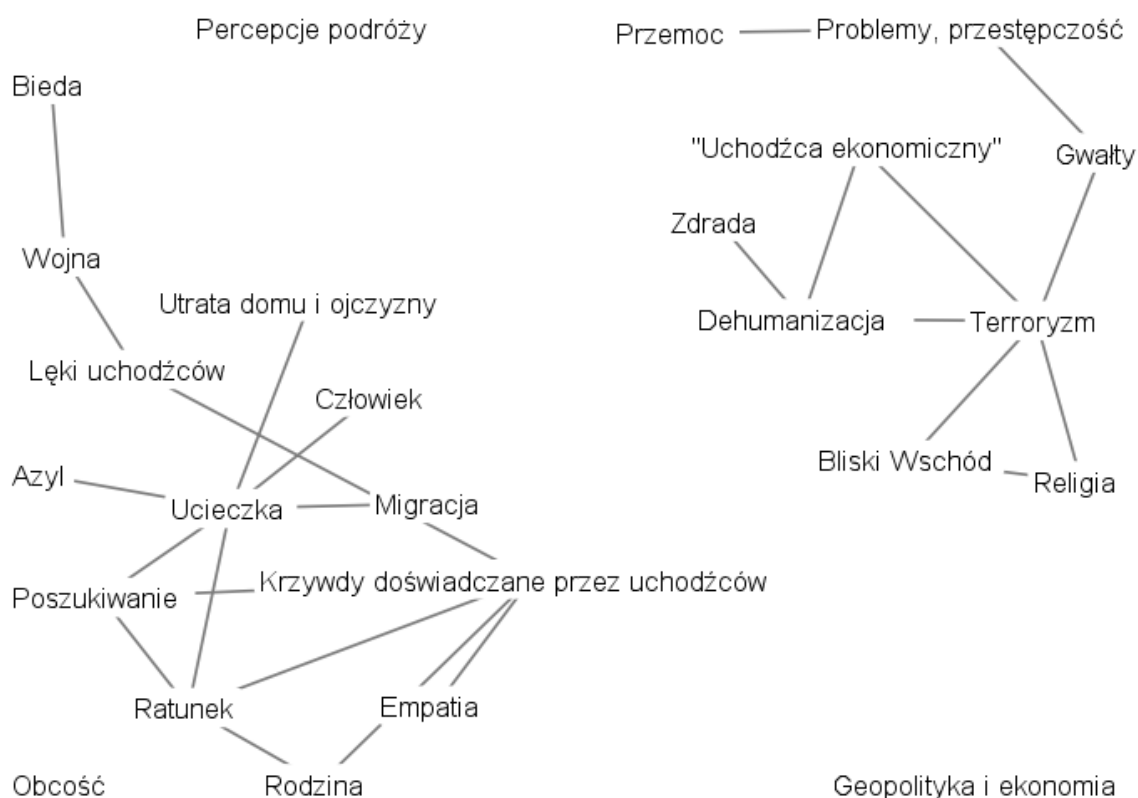
Kategorie skojarzeń pojawiających się w badaniu

Kategoria	Skojarzenia ze słowem "uchodźca" w kategorii	Liczba wystąpień	% wystąpień
Ucieczka	Ucieczka, uciekanie, uciekinier, tułacz, wygnaniec, banita, zbieg	93	34%
Wojna	Konflikt, karabin, walka, bomby (pokrywa się z kategorią terroryzm)	72	27%
Krzywdy doświadczane przez uchodźców	Prześladowania, poszkodowanie, krzywda, problemy w kraju: autorytaryzm, zło, zagrożenie, wyzyskiwanie, zamieszki, śmierć, terror, głód, brak perspektyw na życie	66	24%
Terroryzm	Terrorysta, terroryzm, terror, bomby (pokrywa się z kategorią wojna), zamach, dżihadysta (pokrywa się z kategorią religia)	49	18%
Empatia	Wczuwanie się w sytuację uchodźców, współczujące emocje, próby zrozumienia emocji, jakie przeżywa uchodźca: desperacja, litość, określenia pozytywne: nadzieja, rozsądny, patriota; nawiązanie do historii Polaków, solidarność, wstyd	38	14%
Bieda	Bieda, biedny, żebrak	37	14%
Dehumanizacja	Zwroty obraźliwe, odczuwające: brud(as), ściemniacz, oszust, nierób, dzicz, leń, pasożyt, pijawka, smoluch, ciemnota, krzykacz, ciapaty, cham, obibok, odpad, dzieciorób, kombinator	35	13%
Problemy	Problemy, jakie stwarzają uchodźcy: przestępczość, złodziej, niebezpieczeństwa, brak zasad, ciężar, brak wykształcenia; ich negatywne nastawienie: roszczeniowość, niewdzięczność, zło, rozpierdol	33	12%
Ratunek	Bezpieczeństwo, schronienie, troska, potrzeba pomocy, aspiracje uchodźców - stabilizacja, wolność, życie, lepsze życie, zmiana, walczy o przyszłość, chroni bliskich, chce nabrać sił do walki	32	12%

Emigrant ekonomiczny	Emigrant/uchodźca ekonomiczny, leń, ściemniacz, cwaniak, praca zarobkowa, zasiłek, wykorzystywacz	28	10%
Religia	Głównie słowa związane z islamem (islam, muzułmanin, Allah, islamista), ale też: innowierca, wyznanie religijne, chrześcijaństwo, fanatyzm, dżihadysta (pokrywa się z kategorią wojna)	26	10%
Obcość	Obcy, inny, cudzoziemiec, brak zrozumienia, nieprzystosowany, przybysz, zagubiony, inna kultura, państwo, asymilacja	26	10%
Utrata domu i ojczyzny	Utrata domu i ojczyzny, opuszcza kraj	20	7%
Lęki uchodźców	Boi się, żyje w lęku, niepokój,	20	7%
Azyl	Azyl, azylant	19	7%
Szukanie	Szukanie, poszukiwanie czegoś	17	6%
Człowiek	Człowiek, osoba, ktoś	17	6%
Geopolityka i ekonomia	Polityka, ekonomia, media, propaganda, paranoja narodowa, podatki, kryzys, nowa siła robocza, Unia, Francja, "kryzys uchodźczy to вина NATO",	15	6%
Bliski Wschód	Kraje i narodowości Bliskiego Wschodu (głównie Syria), ciemna karnacja	14	5%
Zdrada	Zdrada, zdrajca, tchórz, nie chce walczyć za swój kraj, nie chce walczyć o wolność, zły patriota	14	5%
Migracja	Emigrant, imigrant, migrant, wyjeżdża	13	5%
Gwałt	Gwałty, gwałciciel, znęcanie się nad kobietami	12	4%
Przemoc	Agresywny, wojowniczy, morderca, bójki	9	3%
Rodzina	Rodzina, bliscy	8	3%
Obraz podróży	Wyobrażenia związane z podróżą uchodźców, przemytnicy, łodzie, ich liczba (dużo), mężczyźni, ryzyko, ryzykant, droga	7	3%

Mapa skojarzeń

Za pomocą programu Pathfinder² (Schvaneveldt, 1990) utworzono mapę sieci skojarzeń podanych przez uczestników badania (Rysunek 2). Im bliżej siebie znajdują się na niej kategorie, tym bardziej są do siebie podobne znaczeniowo i tym częściej były wymieniane razem. Im dalsze są od siebie, tym mniej są podobne i tym mniejsza była szansa, że jedna osoba poda je razem wśród swoich skojarzeń. Połączenia między kategoriami wskazują na najczęściej współwystępujące skojarzenia.

Ryc. 2. Mapa skojarzeń dla słowa "uchodźca" stworzona na podstawie skojarzeń zaklasyfikowanych do 25 kategorii

Mapa przedstawia dwa zgrupowania pojęć kojarzących się badanym ze słowem uchodźca oraz dwie kategorie będące od nich odseparowane.

2 Dostęp ze strony: <http://interlinkinc.net/index.html>

Współczująca wizja uchodźcy

Zgrupowanie to składało się z następujących kategorii (łącznie 14):

- 1) nawiązania do trudnej sytuacji jaka panuje w krajach uchodźców (kategorie: **wojna, krzywdy doświadczane przez uchodźców, bieda, utrata domu i ojczyzny**), próby zrozumienia emocji, jakie przeżywają (**lęki uchodźców, empatia**), a także zaznaczenie odmienności uchodźców i ich potrzeby zaadaptowania się do nowego otoczenia (**obcość**)
- 2) skojarzenia związane z celem uchodźstwa, to znaczy z ucieczką od wspomnianej wyżej trudnej sytuacji (kategorie: **uciekinier, migracja, azyl**) oraz poszukiwaniem sposobu na zapewnienie sobie bezpieczeństwa i perspektyw na życie (**ratunek, szukanie**)
- 3) część badanych wyraźnie zaznaczyła w swoich wypowiedziach, że uchodźca to człowiek (cytując jednego z badanych: człowiek taki jak my), oraz że posiada rodzinę (kategorie: **człowiek, rodzina**)

Ze względu na powiązanie wypowiedzi zakwalifikowanych do tego zgrupowanie z próbą zrozumienia sytuacji uchodźczej można je nazwać *współczującą wizją uchodźcy*. W ramach tej grupy 52% badanych podało przynajmniej dwa skojarzenia.

Stereotypowo-negatywna wizja uchodźcy

Utworzona została z następujących kategorii (razem 9):

- 1) sugerowane przez badanych problemy, jakie uchodźcy mogą sprawiać społeczeństwom przyjmującym (kategorie: **gwałt, terroryzm, przestępstwa, przemoc**)
- 2) przekonanie części badanych o nie do końca szczerych intencjach uchodźców (kategorie: **emigrant ekonomiczny**) bądź o tym, że nie zasługują oni na pomoc (**zdrada, dehumanizacja**)
- 3) odniesienia do pochodzenia i wyznania uchodźców (kategorie: **Bliski Wschód, religia**)

Druga grupa na mapie skojarzeń zawiera odniesienia do stereotypowego obrazu uchodźcy, powiązanego z trwającym od kilku lat "kryzysem uchodźczym" (Baczyński-Sielaczek, Potkańska, 2015). Obraz ten opiera się w dużej mierze na przekazie medialnym w którym uchodźca przedstawiany jest jako mężczyzna wyznający islam i stanowiący potencjalne

zagrożenie (Rettberg, Gajjala, 2016). Część skojarzeń można uznać również za próbę zdyskredytowania uchodźców i przedstawienia ich jako osób dążących do łatwego poprawienia standardu życia. Pojawiają się także określenia dehumanizujące uchodźców (odbierające im cechy ludzkie), co wykazuje zbieżność z badaniem Hall i Mikulskiej-Jones (2016). Zgrupowanie to można określić jako *stereotypowo-negatywną wizję uchodźcy*, w ramach której 23% badanych podało przynajmniej dwa skojarzenia.

Poza wyżej wymienionymi zgrupowaniami na mapie skojarzeń znalazły się kategorie dotyczące **percepcji podróży** oraz szeroko rozumianej **geopolityki i ekonomii**. Wynikło to ze względnie małej liczby wystąpień tych kategorii, ich wewnętrznej różnorodności i braku konsekwentnych powiązań z innymi kategoriami.

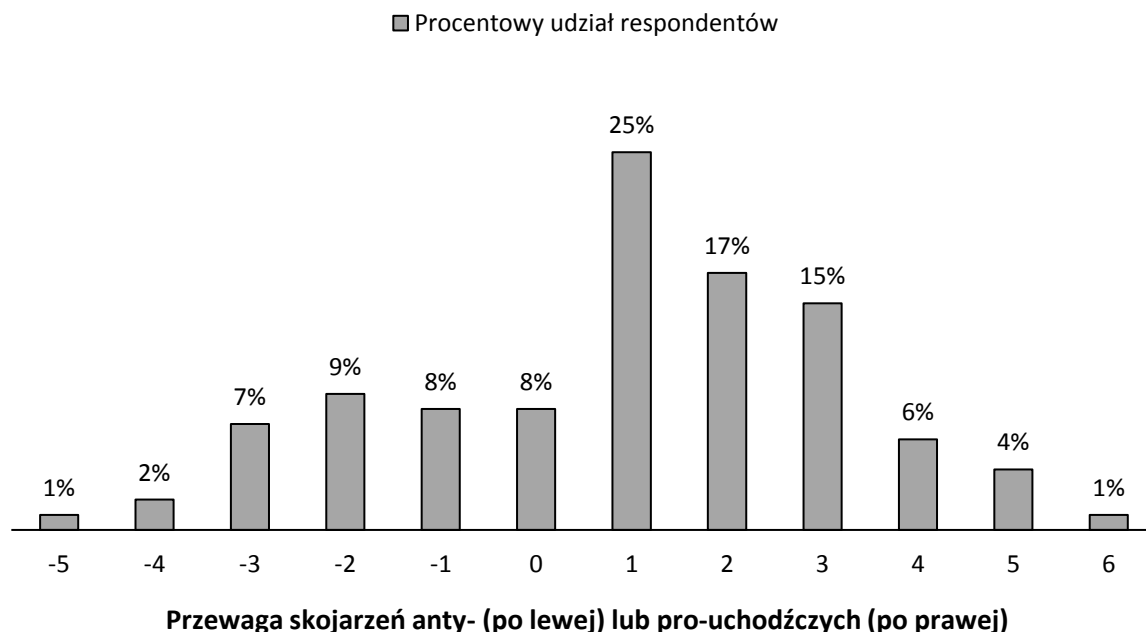
Warto zauważyć, że sama procedura badania, w ramach której respondenci czytali historię pana Mohammeda, uciekającego przed wojną w Syrii, mogła mieć wpływ na występowanie części skojarzeń (związanych z kategoriami: **Bliski Wschód, wojna, azyl, ucieczka, rodzina**).

Nastawienie negatywne versus współczujące

Zależności pomiędzy opisanymi wyżej wizjami uchodźcy obliczono za pomocą korelacji. Współczynnik r pomiędzy zgrupowaniami wyniósł $-0,49$ ($p < 0,001$), co oznacza, że im więcej dana osoba podała skojarzeń ze *współczującej wizji uchodźcy*, tym mniejsza była szansa na podanie skojarzeń związanych z *negatywno-stereotypową wizją uchodźcy* (i vice-versa). Zależność wykazana w naszym badaniu ma średnio-dużą siłę (Cohen, 1992).

Opierając się na powyższych zgrupowaniach obliczony został indeks nastawienia do uchodźców³, którego wyniki zostały przedstawione na Rysunku 3. Wynik -5 oznacza najwyższe wśród badanych nastawienie *negatywno-stereotypowe*, natomiast wynik 6 to najwyższe nastawienie *współczujące*. Wysokość słupka oznacza liczbę osób, które osiągnęły dany wynik punktowy.

3 Poprzez odjęcie liczby podanych kategorii anty-uchodźczych od liczby kategorii pro-uchodźczych u każdej osoby

Ryc. 3. Procentowy rozkład nastawienia wobec uchodźców, od poziomu -5 (wizja stereotypowo-negatywna) do poziomu 6 (wizja współczująca). Wyniki nie sumują się do 100% z powodu zaokrągleń.

Jak widać, u większości badanych dominowały, choćby minimalnie, skojarzenia związane ze *współczującą wizją uchodźcy* (średnia wyniosła ok. 1).

Dyskusja

Przedstawione wyniki wykazują istnienie wśród badanych (i, jak można ostrożnie założyć, również w pewnym stopniu w społeczeństwie polskim) dwóch odmiennych sposobów myślenia o uchodźcach: *współczującego* i *stereotypowo-negatywnego*. O tym, że badani częściej podawali swoje skojarzenia w obrębie jednego z tych typów, niż korzystali jednocześnie z dwóch, świadczy rozmieszczenie zgrupowań na mapie skojarzeń, a także stosunkowo wysoka negatywna korelacja między nimi. Oznacza to, że postrzeganie uchodźców wśród Polaków mieści się między dwoma wspomnianymi wcześniej biegunami, a opinia społeczna jest przynajmniej częściowo spolaryzowana. Jednakże, u dużej grupy badanych (41%) postrzeganie uchodźcy było bliskie centrum indeksu (wyniki -1, 0, 1), co oznacza, że ich wizja uchodźcy znajduje się pomiędzy dwoma skrajnościami.

Na kwestię polaryzacji zwrócił niedawno uwagę słoweński filozof Slavoj Žižek (2015). Według niego zarówno strona anty-uchodźcza, jak i pro-uchodźcza, przyjęły określone, sztywne wizje

uchodźcy. Problemami strony anty-uchodźczej są: niechęć wobec zrozumienia krzywd, jakie przeszli uchodźcy, dehumanizowanie uchodźców oraz odrzucanie odpowiedzialności, jaką należące do NATO kraje Zachodu ponoszą za obecny "kryzys migracyjny". Z kolei strona pro-uchodźcza unika rozmów na temat problemów i zagrożeń, jakie niesie otwarcie granic i przyjęcie uchodźców do Europy. W rezultacie, pomiędzy tak różnymi wizjami uchodźcy nie ma punktów wspólnych, co odpowiada wizerunkowi z zaprezentowanej w niniejszym badaniu mapy skojarzeń.

Sugestie dla dziennikarzy i edukatorów

Na podstawie wyników tego i wcześniejszych badań, jak i istniejących programów edukacyjnych, można sformułować sugestie dotyczące sposobu mówienia o uchodźcach w Polsce. Jedną z inicjatyw, które mają wpłynąć na postawy młodych Polaków wobec uchodźców, jest program Centrum Edukacji Obywatelskiej pt. "Rozmawiamy o uchodźcach" (CEO, 2016). Już sam tytuł wskazuje, że podstawą do pracy nad postrzeganiem uchodźców jest stworzenie przestrzeni do dialogu. Dialog ten (według zaleceń: CEO, 2016 i Koszewska, 2001) powinien opierać się na dwóch podstawach: rzetelnych informacjach oraz akceptacji potrzeb i wartości obu stron dialogu. Obie te kwestie omawiamy poniżej.

Rzetelne informacje

Według raportu Urzędu do Spraw Cudzoziemców (UDSC, 2015) od stycznia 2009 roku do kwietnia 2015 roku status uchodźcy uzyskało na terytorium Rzeczypospolitej mniej niż 11 tysięcy osób. Wielu z nich po zakończeniu procedury mogło przenieść się do innych krajów Unii Europejskiej i prawdopodobnie to zrobiło, przez co ich liczba w kraju może być dużo mniejsza. W takiej sytuacji bardzo niewielu Polaków ma szansę spotkać uchodźcę, a ich opinia kształtuje się głównie na podstawie przekazu medialnego i dyskusji między Polakami, zarówno w świecie realnym, jak i w Internecie. Skojarzenia, jakie w naszym badaniu respondenci mieli ze słowem "uchodźca" są tego odzwierciedleniem, wskazują one na kontekst, w jakim mogą oni spotykać się z tym słowem.

Można na przykład przypuszczać, że osoby kojarzące uchodźcę z "emigrantem ekonomicznym" natrafiły wcześniej na wypowiedzi sugerujące, że uchodźcy przybędą do Polski w celu łatwego uzyskania wysokich zasiłków socjalnych. W rzeczywistości koszt utrzymania jednego uchodźcy w Polsce wynosi średnio 1380 zł miesięcznie (Czarnecki,

Jałoszewski, Kwaśniewski, 2015). Zdecydowana większość tej kwoty przeznaczana jest na podstawowe potrzeby uchodźcy, takie jak zakwaterowanie i wyżywienie.

Podobnie, z powodu braku rzetelnej wiedzy, osoby kojarzące uchodźcę tylko z wojną mogą nie wiedzieć, że zgodnie z art. 1A ust. 2 Konwencji Genewskiej z 1951 r. również prześladowania czy obawa przed nimi są przesłanką do nadania danej osobie statusu uchodźcy.

W związku z tym, należy korzystać z rzetelnych materiałów i opracowań, aby w trakcie pracy dziennikarskiej bądź edukacyjnej móc konfrontować negatywne skojarzenia z rzeczywistością, a także korygować fałszywe przekonania. Z drugiej strony, w czasie tego typu pracy istotnym elementem wydaje się akcentowanie krzywd, jakich uchodźcy doświadczyli w swoim życiu oraz emocji, jakie w związku z tym przeżywają. Wyniki prezentowanego badania sugerują bowiem, że im dana osoba częściej odnosi się do tych właśnie aspektów uchodźstwa, tym rzadziej postrzega ona uchodźcę w sposób stereotypowy, negatywny czy wręcz dehumanizujący.

Akceptacja potrzeb i wartości obu stron

Drugim elementem dialogu na temat uchodźców powinno być uwzględnienie potrzeb drugiej strony. Za określonymi obrazami "uchodźcy" mogą stać określone potrzeby czy wartości, które dana osoba uznaje za ważne. Przykładowo, dla osób, które w naszym badaniu kojarzyły uchodźcę z terrorystą zapewne ważna była potrzeba zachowania bezpieczeństwa. W ich opinii przyjmowanie uchodźców do Polski może zwiększyć prawdopodobieństwo ataku terrorystycznego. Podobną potrzebę mogły przejawiać osoby wskazujące na domniemaną przestępczość i potencjalne napaści wobec kobiet. Natomiast dehumanizacja - odbieranie innym cech ludzkich - uchodźców może być próbą zdystansowania się od odczuwania wobec nich współczucia (Wojciszke, 2011, s. 494). Badania wskazują, że wobec grupy dehumanizowanej odczuwamy istotnie mniej empatii (Cehajic, Brown, Gonzalez, 2009; Forgiarni, Gallucci, Maravita, 2011). Jeśli nie traktujemy uchodźców jak ludzi takich jak my, to nie mają oni takich samych praw i przywilejów, które przysługują nam. Pozornie nie mamy wobec nich żadnych zobowiązań ani nie musimy przestrzegać reguł, których przestrzegamy wobec siebie.

Podjmując dyskusję na temat uchodźców nie należy ignorować potrzeb rozmówców, ponieważ mogą one być dla nich bardzo ważne. Omijanie trudnych tematów czy dyskredytowanie wartości, jakie wyznają rozmówcy, może skutkować wzmocnieniem przekonań, które próbuje się zmienić (Stephan, Renfro, Stephan, 2004).

Jak sobie z tym radzić? Poprzez zrozumienie i zaakceptowanie (również werbalne) drugiej strony, np. poprzez następujące stwierdzenie: "Rozumiem, że kwestia bezpieczeństwa jest dla ciebie ważna. Zgadzam się z tobą, bezpieczeństwo jest ważne. Spójrzmy może na statystyki dotyczące bezpieczeństwa w krajach przyjmujących uchodźców". Dzięki okazaniu zrozumienia dla potrzeb drugiej strony można łatwiej przekierować rozmowę na dialog oparty na rzetelnej wiedzy. W tym miejscu odsyłamy do publikacji Johna Stewarta „Mosty zamiast murów” (2000) oraz Marshalla B. Rosenberga „Porozumienie bez przemocy” (2011), które w sposób dogłębny opisują zagadnienia dialogu akceptującego wartości oraz prowadzenia rozmowy na bazie informacji, a nie emocji.

Podsumowanie

Celem niniejszego badania było ukazanie różnorodności skojarzeń, jakie osoby badane podały w odniesieniu do słowa "uchodźca". Skojarzenia, zakwalifikowane do 25 kategorii tematycznych, stały się podstawą do dalszej analizy i wykazania istnienia dwóch sposobów myślenia o uchodźcach: współczującego i stereotypowo-negatywnego. Mimo dużej grupy osób o neutralnym stosunku do uchodźców wyniki zdają się sugerować częściową polaryzację opinii nt. uchodźców. Od strony praktycznej postuluje się korzystanie z rzetelnych informacji i dialogu akceptującego wartości jako metod służących załagodzeniu konfliktu poglądów.

Bibliografia

- Adamski, K. (2016). *Polacy pamiętajcie! My też byliśmy uchodźcami*. Pobrane z: <http://www.newsweek.pl/historia/polacy-pamietajcie-my-tez-byalismy-uchodzcami-dzien-uchodzczy,artykuly,398700,1.html>
- Baczyński-Sielaczek, R., Potkańska, D. (2015). *O kryzysie uchodźczym*. Pobrane z: <http://www.ceo.org.pl/pl/migracje/o-kryzysie-uchodzczy>
- CBOS (czerwiec, 2015). *Polacy wobec problemu uchodźstwa. Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS. Pobrane z: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_081_15.PDF
- CBOS (lipiec, 2016). *Stosunek do przyjmowania uchodźców. Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS. Pobrane z: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_098_16.PDF
- Čehajić, S., Brown, R., & González, R. (2009). What do I care? Perceived ingroup responsibility and dehumanization as predictors of empathy felt for the victim group. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(6), 715-729.
- CEO. (2016). *Jak rozmawiać...?* Pobrane z: <http://migracje.ceo.org.pl/content/jak-rozmawiac>
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112(1), 155.
- Czarnecki, M., Jałoszewski, M., Kwaśniewski, T. (2015). *Uchodźcy w Polsce. Więcej wiedzy, mniej strachu*. Warszawa: Urząd do Spraw Cudzoziemców. Pobrane z: <http://udsc.gov.pl/wiecej-wiedzy-mniej-strachu-uchodzczy-w-polsce/>
- Dobrowolski, M. (2015). *Dokąd uciekali Polacy? Poznaj najpopularniejsze destynacje!* Pobrane z: <http://pulshistorii.pb.pl/4275730,35627,dokad-uciekali-polacy-poznaj-najpopularniejsze-destynacje>
- Forgiarini, M., Gallucci M., Maravita A. (2011). Racism and the empathy for pain on our skin. *Frontiers in Psychology*, 2(108).
- GUS. (2015). *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej emigracji z Polski w latach 2004 – 2015*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny. Pobrane z: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/informacja-o-rozmiarach-i-kierunkach-emigracji-z-polski-w-latach-20042015,2,9.html>

- GUS. (2016). *Pojęcia stosowane w statystyce publicznej*. Pobrane z: <http://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/lista.html>
- Hall, D., Mikulska-Jolles, A. (2016). Uprzedzenia, strach czy niewiedza? Młodzi Polacy o powodach niechęci do przyjmowania uchodźców. *Analizy, Raporty, Ekspertyzy*, 1/2016. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej. Pobrane z: <http://interwencjaprawna.pl/docs/ARE-116-uprzedzenia-mlodych-polakow.pdf>
- Koszewska, K. (red.). (2001). *Zrozumieć innych, czyli jak uczyć o uchodźcach*. Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.
- Rettberg, J. W., Gajjala, R. (2016). Terrorists or cowards: negative portrayals of male Syrian refugees in social media. *Feminist Media Studies*, 16(1), 178–181.
- Rosenberg, M. B. (2011). *Porozumienie bez przemocy. O języku serca*. Warszawa: Czarna Owca.
- Schvaneveldt, R. W. (Ed.) (1990). *Pathfinder Associative Networks: Studies in Knowledge Organization*. Norwood, NJ: Ablex.
- Stephan, C. W., Renfro, L., Stephan, W. G. (2004). The evaluation of multicultural education programs: Techniques and meta-analysis. In: W. G. Stephan, P. G. Vogt (ed.), *Education programs for improving intergroup relations: Theory, research and practice* (s. 227-242). New York: Teachers College Press.
- Stewart, J. (2000). *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- UDSC. (2015). Napływ cudzoziemców ubiegających się o objęcie ochroną międzynarodową do Polski w latach 2009-2015. Warszawa: Urząd do Spraw Cudzoziemców. Pobrane z: <http://udsc.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/refugee-report.pdf>
- Wojciszke, B. (2011). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

Zizek, S. (2015). *Žižek po zamachach w Paryżu: złamać lewicowe tabu*. Pobrane z:
<http://www.krytykapolityczna.pl/artykuly/ue/20151123/zizek-zamach-paryz-uchodzcy-komentarz>